

DURST JUDIT

„Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul”¹

Megélhetési stratégiák egy kislelusi cigány közösségben

Láposon ma a 70 aktív korú cigány származású férfi közül senkinek sincs állandó munkaviszonya. A parasztnál ez az arány egészen másként fest: náluk 30 munkaképes korban lévő lakosra 4 munkanélküli jut. Ők azonban „még csak” 2-3 éve veszítették el állásaikat, ellentétben a cigányokkal, akiknek többsége 1991-ben vált munkanélkülivé, az első nagy hullámban, amikor a gazdasági nehézségekkel küzdő nagyipari vállalatok kezdték elbocsátani a feleslegessé vált munkaerőt, közülük is elsősorban a szakképzetlen, vidéki, ingázó cigányokat.

Az elszegényedő, gettósodó, lassan 10 éve tartó munkanélküliséggel küzdő faluban, ahol ma az aktív lakosság 60 százaléka munkanélküli (ebből 90 százalék a cigányok aránya), a különböző társadalmi rétegeknek különböző megélhetési stratégiái vannak.

Bevezetés

„A szegénység és leszakadás vagy kiilleszkedés nem a szegény országok vagy Európa keleti térfelének sajátja. Közel tíz éve a világ egészének, ezen belül Európa gazdagabb térfelének is központi társadalmi problémája lett... Mindazok áldozatok, akik a társadalmi integráló rendszerekből kimaradnak vagy onnan kirekesztették őket.” (Ferge, 2001)

A francia társadalomtudós, R. Castel egyenesen amellet érvel, hogy korunk egyik alapproblémája az „új szociális kérdés” megjele-

¹ Az e tanulmány alapjául szolgáló kutatás a Szelényi Iván vezette *Szegénység, etnicitás és a szegénység feminizálódása az átmeneti társadalmakban* c. összehasonlító vizsgálat részeként készült. A projektet támogató Ford Alapítvány segítségével az általam vizsgált, többségében magyar cigányok lakta faluban 1999-től – egy éven át kisebb-nagyobb megszakításokkal – részt vevő megfigyelés módszerével terepmunkát végeztem. A kutatást az Open Society Institute (OSI) támogatásával 2001-ben folytattam. Munkámhoz sok segítséget kaptam Szelényi Ivántól, illetve Gail Kligmantól. Köszönettel tartozom még Kemény Istvánnak a dolgozathoz fűzött észrevételeiért.

nése, melynek lényege sarkítottan talán úgy foglalható össze, mint a „bérmunka társadalmának megroppanása”, a munkaerőpiac strukturális átalakulása, a „foglalkoztatás biztonságvesztése”.² (Castel, 1998)

A probléma súlyát jelzi, hogy már nemcsak arról van szó: az alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen tömegeknek minimális az esélyük arra, hogy álláshoz jussanak, hanem a szakképzettek is könnyen foglalkoztathatatlanokká válnak. Kezd világossá válni – érvel Castel – hogy az alkalmaztatás biztonságvesztése és a munkanélküliség nem átmeneti jelenség, hanem „szükségszerű következménye a modernizáció jelenlegi dinamikájának, árnyoldala az ipari szerkezetváltozásnak és a versenyképességért vívott küzdelemnek. Egyre többeknek jut osztályrészül a munka – mint nagy társadalmi integrátor – világából való kiszakadással a visszaeső, illetve tartós munkanélküliség, a bizonytalan léthelyzet.” Ami ma újnak látszik – hangzik a francia tudós prognózisa –, az, hogy a jelenlegi helyzet egy kettészakadt társadalomba torkollhat.

Nagyjából ezt a munka világából kiszakadt, illetve a társadalom egészéből „kiilleszkedett” (Castel, 1993), deprivált réteget nevezi Szelényi Iván és Ladányi János legújabb kelet-európai összehasonlító vizsgálatában „újszegényeknek”, másképpen „underclassnak”. (Ladányi, 2000) „A posztkommunizmus korszakában kialakulóban van egy társadalom alatti társadalom – underclass –, különösképpen, ha a szegénység és etnikum összekapcsolódnak, vagyis ha a szegénység koncentráliódik egy vagy néhány etnikailag meghatározható csoportban.” (Szelényi, 2001)

Az „underclass” terminológia használatával szemben azonban többen kifogásokat fogalmaztak meg. Michael Stewart például az antropológia oldaláról leginkább azért ellenzi e fogalom használatát – túl azon, hogy pejoratív melléközöngéi vannak –, mert szerinte az a romák „reménytelenségbe merevedett állapotát sugallja”. (Stewart, 2001) Nem számol a romákra oly jellemző családi támogatókapcsolat-hálózatokkal, melyeket Stewart szerint nem a befelé fordulás jeleként, sokkal inkább e csoport kulturális tőkéje kifejeződéseként kell értelmezni. „Az ilyen jellegű társadalmi kapcsolatok jelenthetik azt a támogatási hálót, azt a legígéretesebb alapot, amelyre építve a szakképzetlen magyarországi kisebbségek új gazdasági tevékenységekbe kezdhetnek... A romáknak maguknak is vannak tartalékaik – nem kell teljes egészében külső segítségre támaszkodniuk, ha változtatni akarnak sorukon” – érvel Stewart.³ (Uo.)

² „A határozatlan időre szóló munkaszerződés hegemoniája múltófélben van, helyét a sokkal több bizonytalanságot magába rejtő, speciális (vagy más néven atipikus) alkalmazási formák veszik át.” (Castel, 1998) A hazai szakirodalomban is többen írtak a foglalkoztatási piac átalakulásának problémájáról. (Lásd Laki Teréz vagy Frei Mária tanulmányait.)

³ E tanulmány keretében nem célok sem a vitát részletesen ismertetni, sem abban állást foglalni. Miután azonban a Szelényiék által vizsgált, „underclass” pozícióval jellemzett, Csenyété nevű „elcigányosodott” faluhoz hasonló helyzetű, magyarcigány közösség leírására vállalkozom e dolgozatban, megkerülhetetlennek látszik e terminológia körüli vitának legalább a jelzése.

Ezeknek a (kapcsolathálózati szakirodalomban) „erős kötéseknek” nevezett családi kötelékeknek azonban – ahogyan arra több kutató is felhívja a figyelmet – van egy határozott gyengeségük: nem segítik az őket használó egyének mobilitását, társadalmi státusának növelését. „Az erős kötések nagy koncentrációjának az a hatása, hogy a szegények kommunikációit olyan zárt hálózatokká töri szét, amelyek között gyenge a kapcsolat; az egyének annyira zártak lehetnek, hogy ezután elveszítik a gyenge kötések kiterjesztésével járó előnyöket. Ez talán még egy olyan tényező lehet, ami a szegénységet önfenntartóvá teszi.” (Granovetter, 1991: 383. o.) Castel ugyanezt úgy fogalmazza meg, hogy az ilyen „kebelbeli védelmet” jelentő kapcsolatok gyakran „gettóként működnek”, különösen az alsóbb rétegeknél, mert „nem nyitnak kaput a világra”. (Castel, 1998)

A Csenyétéhez hasonló, elcigányosodó aprófalvak lakóinál a náluk a társadalmi hierarchia magasabb fokán álló, akár cigány, akár nem cigány társadalmi csoportokhoz hídát jelentő gyenge kötések hiányoznak – vagyis éppen azok a kapcsolatok, amelyek alapvető szerepet játszanak az egyének modern társadalomba való beilleszkedésében, valamint helyzetének javulásában. Az általam vizsgált cigányközösségekben – akárcsak más szegénycsoportokban (lásd Ambrus, 1988; Stack, 1974) – ezeknek az erős kötéseknek nevezett, nagycsaládi támogató kapcsolatoknak szintén ez a legfőbb funkciójuk: az, hogy segítsék a szegények megélhetését, védelmet nyújtsanak használóiknak a gazdasági bizonytalanság közepette.⁴

Az alábbi esettanulmányban azt próbálom bemutatni, hogy egy elmaradott térségben egzisztáló, a többségi társadalomtól gyakorlatilag elszigetelve, zárványszerű településen – nevezzük Láposnak⁵ – élő, falusi magyarcigány közösség hogyan alkalmazkodik a társadalmi, gazdasági rendszerváltással bekövetkező, alapvetően megváltozott gazdasági körülményekhez, illetve milyen új stratégiákat fejlesztett ki az adaptáció során. Mindez abból a szempontból is érdekes, hogy választ tudjunk adni arra a kérdésre: vajon igaz-e, amit a neoklasszikus közgazdászok állítanak, hogy a neoliberális reform eredményei – a gazdasági növekedés hatása – idővel „letüremkednek” a társadalom alacsonyabb rétegeibe is, javítva azok abszolút helyzetét. (E véleményt idézi Szelényi, 2001)

Ahhoz azonban, hogy az alkalmazkodási stratégiákat leírjam, szükséges röviden bemutatni a helyi társadalom felépítését.

⁴ Stack szerint „a Flatsben élő fekete családoknak a fennmaradáshoz szükségük van a kooperatív támogatás állandó forrására... A hasonló gazdasági válságba jutott rokonok és közeli barátok tudják, hogy részesülhetnek a rokoni hálózatokban lévő egyének ennivalójából, lakásából, kevés és ritka luxuscikkéből”. (Stack, 1974: 32. o.)

⁵ Lápos fantázianév. A falu eredeti nevét egyetlen róla szóló írásban nem használom – a történetben szereplők személyiségi jogainak, illetve anonimitásának védelme érdekében.

A helyi társadalom

Lápos Észak-Magyarország egyik aprófaluja, 560 fős lakosságából mára 75 százalék a cigányok aránya. Míg az itt lakó magyarok („parasztok”)⁶ közül mindössze 4 férfinak nincs állandó munkaviszonya, addig a cigányok körében lassan tíz éve teljes körű a munkanélküliség. Ennek megfelelően a jövedelmi viszonyok tekintetében is számottevő a különbség a két csoport között: miközben a parasztnál (ahol az átlagos háztartásnagyság 2,5 fő) közel 25 000 forint az egy főre jutó átlagos havi jövedelem, addig a jóval nagyobb (átlagban 4,7 fős) háztartásokkal rendelkező cigány családokban ugyanez az összeg mindössze 12 000 forint.⁷

Bár lápos csak egy falu, mégis külön világokat rejt magában. Három, szinte teljesen elkülönülő csoport él itt egymás mellett, egymással a legminimálisabb interakciót fenntartva.

A társadalmi hierarchia csúcán a régi gazdálkodó, földműves családok leszármazottai állnak, akik a szellemi, illetve fizikai dolgozók alsó rétegéhez tartoznak, az itteni cigányok azonban őket is parasztnak nevezik. Ebbe a körbe a helyi viszonylatban jobb módúnak számító családok tartoznak, olyan zárt közösséget alkotva, amely a rokoni kapcsolatok mentén jött létre, s ahová „gyöttmentek” nemigen nyernek beocsátást.

A Láposon maradt magyar lakosságnak „öreges” a korösszetétele: 70 százaléka 50 év feletti idős ember, míg a 15 éven aluli gyerekek aránya mindössze 5 százalék.⁸ Az aktív korúak fő megélhetési forrása a bérmunka (mindannyian az Intézetben⁹ dolgoznak), s emellett legtöbbször még háztáji gazdálkodást is folytatnak: állatokat (disznót, csirkét, nyulat stb.) tartanak, kiskertet művelnek, de földműveléssel közülük már csak egyetlen család foglalkozik. Ez a réteg gyermekeit kivétel nélkül kitaníttatta, azok Miskolcon, Budapesten, illetve más községekben élnek.

A másik szélső póluson, a helyi társadalom peremén a szegény cigányok találhatók. Ez a réteg gyakorlatilag szintén két részre oszt-

⁶ Ezen a vidéken a cigányok parasztnak nevezik a nem cigányokat. Itt nem él sem a – Magyarországon többnyire az oláh-cigányok által használt – gádzsó (M. Stewart, 1993), sem a manapság politikailag korrektnek számító roma elnevezés, ezért a dolgozatban én is végig az általam vizsgált csoport kijelölő kategóriáit fogom alkalmazni, bár tisztában vagyok azzal, hogy jelen esetben a parasztnak nevezett embereknek semmi közük sincsen az életmódra utaló kifejezéshez. (Lásd pl. Fél–Hofer, 1969, Erdei, 1940)

⁷ Ezek az adatok saját felmérésemből származnak. Az adatfelvétel során – melyre 2000 nyarán került sor Láposon – a Szelényi Iván vezette kelet-európai összehasonlító vizsgálat kérdőívét használtam.

⁸ Az aktív, munkaképes korú magyar lakosságnak – az ilyen típusú falvakhoz képest – viszonylag magas (20 százalékos) aránya egyedül annak köszönhető, hogy ide köti őket munkájuk.

⁹ Láposon működik a Megyei Önkormányzat által fenntartott Állami Kisgyógyító és Speciális Iskola (továbbiakban: Intézet), 120 kiskorú gyermeknek adva otthont. Az Intézet 30 kilométeres körzetben a környék legnagyobb – és szinte egyetlen – munkaadója.

ható: a telepiekre (vagy ahogy a faluban nevezik őket: a „putrisokra”), és az Új soron lakókra.

A „putrisok” – mintegy 20 család, közel 100 fő – fenn laknak a falu végén húzódó, sziklás hegyoldalon (az ún. cigánytelepen), szinte leválasztva a faluról, elzárva a parasztok és az arra vetődő turisták szeme elől.

Aki ide feljön, mintha másik világba csöppenne. Az itteniek olyan, háznak nem nevezhető kunyhókban élnek, amiket már a „cigányszegénység” felszámolására hivatott 1961-es párthatározat is lebontásra ítelt. Akkor sok viskót le is bontottak¹⁰, lakóikat beköltöztették a faluba, persze megint csak olyan helyre, ahol nemigen lehetnek a parasztok szeme előtt. Ezzel újabb cigánysort kreáltak, amit ma mindenki csak CSE-sornak nevez (a cigányok részére épült csökkentett értékű lakások után, hivatalos nevén Új sor), amely ma további 20 családnak, összesen 120 főnek ad otthont.

Bár a „soron lakóknak” egy fokkal jobb a lakáshelyzetük, mint a telepieké, a lakóhelyi szegregációt, illetve az egy főre jutó laksűrűséget tekintve¹¹ hasonlóan rossz körülmények között élnek. E két cigánycsoport – nemcsak életformájának okán, de networkjein keresztül is – összekapcsolódik: a kiterjedt nagycsaládi kapcsolatok miatt a telepiek és az Új soron élők között nincs éles csoporthatár.

A helyi társadalmi hierarchia e két szélső pólusa, a „parasztok” és a „putrisok” között köztes helyet foglalnak el azok a „kiemelkedett”, cigány származású, illetve vegyes családok, akiket a falu, pontosabban a parasztok már nem tartanak cigánynak – ám származásukról véletlenül tudnak. E réteg is két részből áll. Egyik fele a vegyes házasság stratégiáját¹² választotta, a másik fele családnevének megváltoztatásával igyekszik szimbolizálni, hogy ő már nem tartozik a cigányok közé. A faluban öt Káló család „magyarosította” a nevét, szinte egy időben, a nyolcvanas évek elején. Így lettek a régi Kálók mára Hollósiak, Szegediek, Megyesiek, Erdősiek.

E két csoport életvitelében a láposi parasztokhoz igyekszik igazod-

10 A telep azóta újratermelődött. A fiatalok korán megházasodnak, munkalehetőségük, így keresetük nincs, nem marad más választásuk, mint hogy beköltöznek a szülőkhöz. Mikor aztán szaporodik a család, nem férnek el, újabb viskót eszükbe kapnak maguknak, a szülői házhoz toldva. Hely van, építési engedélyt ide a dombra nem szükséges. A polgármester e jelenségre csak annyit mond: „az biztos, hogy ebben a faluban senki nem lesz hajléktalan”. A putrikban egy-egy 4x4 méteres helyiségben gyakran nyolc tagú családok laknak, egy ágyon négyen osztozva. Néhányan már a villanyszámlát sem tudják fizetni, nem marad más választásuk, mint hogy az őszt beálltával, a nappalok rövidülésével egyre korábban fektetik le a gyerekeket. „Mit tudok csinálni? Bedőlünk az ágyba négy óra felé, így a gyertya is kitart egy hónapig” – mondja a régi bányairodába beköltöző 40 éves cigányasszony.

11 Míg fent a hegyoldalon egy emberre 3,1 m² jut, addig itt a soron 4,7 m².

12 Több láposi, „jó házból” származó cigánylány választott magának férjet a valaha egy-éves sorkatonai szolgálatát Láposon teljesítő magyar férfiak közül. Mert itt ez az egyetlen lehetőség a vegyes házasságra, hiszen a környékbéli parasztok kizárólag egymás között házasodnak. Egy paraszt számára a legnagyobb szegény az, ha cigánnyal áll össze a gyermeke.

ni. A nők viszonylag későn, a nem-cigányokhoz hasonló korban születnek, családjaikban maximum két-három gyerek van, gyerekeiket legalább szakmunkásképzőig kitaníttatják, stb. Ennek ellenére egymással a két társaság mégsem barátkozik. A vegyes házasságban élők gyermekei lecigányozzák a névváltoztatókét, valószínűleg azért, hogy így jelezzék, legalább szimbolikusan, a köztük lévő távolságot. (A „keverékek” még kevésbé tartják magukat cigánynak, hiszen csak az édesanyjuk cigány származású, apjuk már „tanult paraszt”.) A névváltoztatók gyerekei pedig a többi cigánygyereket cigányozzák le, jelezvén, hogy őket nem lehet egy kalap alá venni „amazokkal”.

Míg a vegyes házasságban élőkre az a jellemző, hogy vannak nem-cigány barátai is, addig a névváltoztatók teljesen magukra maradtak a helyi társadalomban – mind a szegény cigányoktól, mind a nem-cigányoktól elszigetelődve élnek, s legfőbb vágyuk elköltözni a faluból. Nemcsak ők nézik le a telepi cigányokat, de a „putrisok” sem szívesen barátkoznának velük. Haragszanak rájuk, amiért megtagadták származásukat, s mert érzik, hogy semmibe veszik őket. Véleményük tömören az a névváltoztatókról, hogy bármit csinálhatnak, akkor is csak cigányok maradnak. „Most az hülyeség, hogy megváltoztatja a nevét... Ugyanaz marad, mint aki volt. Ugyis tudják, honnan jött. Ők hiába tartás magukat nem cigánynak, ugyanúgy lenézi a láposi paraszt őt is, mint a többit, hiába parasztok között lakik. Parasztnak születni kell, meg cigánynak is, azt soha nem fogja lemosni.”¹³ (T. Elemér, 50 éves, a soron lakik)

Megélhetési stratégiák

A ma Láposon élő öreg cigányokkal, parasztokkal készített életút-terjűk, illetve a fellelhető írásos történeti források (egyházi, polgári anyakönyvek) foglalkozási bejegyzéseinek összevetéséből az a kép rajzolódik ki, hogy egészen a második világháború végéig a falu ön-ellátó egységként működött, amelyben a cigányoknak is megvolt a maguk funkcionális helye – igaz, akkor is a munkamegosztási hierarchia legelján helyezkedtek el, de valamennyire integráns¹⁴ részeként a helyi közösségnek.

Míg a tehetősebb gazdák földművelésből és állattartásból éltek, addig a föld nélküli szegényparasztok az uradalomba és a gazdákhöz

13 Ugyanezek a szegény cigányok, a vegyes házasságban élőkrol már jobb véleménynel vannak, bár a „tanult parasztokkal” (a faluban szolgált katonákkal) összeházasodott cigány származású nőket következetesen cigánynak tartják. Gyerekeik minősítésekor azonban már zavarba jönnek. „Hogy mik a gyerekeik? Olyan vegyes izék. Hogy kell mondani? Olyan keverék, korcs.” (Ezek a gyerekek természetesen magukat már egyáltalán nem tartják cigánynak. Egyikük, egy nyolcadik osztályos lány, így fakadt ki, mikor az iskolában lecigányozták: „Már hogy lehetnék én cigány, mikor olyan nagy házban lakunk?!”)

14 Legalábbis abban az értelemben, ahogy Durkheim „társadalmi integráción az egymáshoz a kölcsönös függőség szálaival kötődő elemekből egységgé szerveződött társadalomba való betagozódást érti”. (Castel, 1998: 374. o.)

jártak napszámba. A húszas-harmincas években Láposon lakó, 6 népes cigány család nagy része szintén napszámból, illetve muzsikálásból élt. (A zenélés csak kiegészítő jövedelmet jelentett, fő megélhetési forrásuk a háború végéig a napszám maradt.) (Ugyanezt találta Havas Gábor is a beásoknál, lásd Havas, 1988.) A napszám mellett májustól tavaszig vályogot vetettek a parasztnak, padlást, kemencét tapasztottak, kosarat fontak, seprűt, lábtörlőt készítettek, illetve gyűjtögettek: fát hordtak a hegyről, somot, kökényt, gombát szedtek az erdőben – a parasztnak meg adtak érte cserébe babot, krumplit, búzát.

Az államosítás után a cigányoknak egy időre megszűnt a korábbi legfőbb megélhetési forrásuk, a napszám, így nem maradt más, mint az erdő, ahonnan továbbra is hordták a fát, gyűjtötték a különböző bogycsapatokat, gyógynövényeket. „Térdig érő hóban, rongyba kötöztem a lábam, úgy jártam fáért, amit aztán egy marék lisztért, vagy egy kanál olajért eladtam a faluban a parasztnak, abból tartottam a családom”. (M. 60 éves cigányasszony)

1953-ban Lápos határában beindult a mészkőbánya, amely egészen '60-ig működött, a környékről a legtöbb férfi ide járt dolgozni. 1960-ban, amikor tovább már nem volt gazdaságos a kézi kitermelés és ezért a bányát a Lenin Kohászati Művek bezárta, a cigány férfiak a parasztnal együtt átmentek Ormosbányára, illetve amikor az extenzív iparosítási hullám már Miskolcot is elérte, Miskolcra kerültek a Postához, a vasúthoz, betanított, illetve segédmunkásnak.¹⁵

Az 1962-ben megalakított Haladás Termelőszövetkezetbe¹⁶ csak az idősebb parasztnemberek és az asszonyok álltak be. Egyetlen cigány tagja volt a tsz-nek (illetve két pártoló tagja), K. J., őt tették meg könyvelőnek, hogy „legyen kire szózni a balhét”.

A hatvanas évek végére a bánya megszűnt, és a tsz is hanyatlani kezdett. 1971-ben körzetesítettek, egy évre rá az iskola felső tagozatát is áttették a központként kijelölt Vajdára, Láposon csak a legegységesebb intézményeket, infrastruktúrát meghagyva. A körzetesítést elrendelő, s az 1000-nél kevesebb lakosú falvakat kihalásra ítéző, 1971-es településpolitika egyik legsúlyosabb következményeként a fiatalok és az aktív korú magyarok kezdtek elköltözni a faluból. Helyükbe szegény cigány családok települtek be, többnyire a már itt lakók rokonai, akik számára a nagycsaládi kötelékek és a gazdag természeti környezet tették vonzó lakhellyé a falut.

Az 1963–1975 között vezetett lakónyilvántartó-könyv szerint a munkaképes korú cigány férfiak 90 százalékának volt ekkoriban állandó munkahelye. A férfiak rendszeres és előre tervezhető keresete lehetővé tette, hogy a ma ötvenes éveiben járó generáció stabilizálni tudja anyagi helyzetét, s néhányan a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején be tudtak költözni az elvándorló parasztnak üresen hagyott házaiba. Több bányászcsalád pedig olyannyira tudott javítani

¹⁵ Ezt az „alkalmazotti létet” nevezi Kemény a hazai cigányság „proletarizálódásának”. (Kemény, 1976)

¹⁶ A téves irattára állítólag leégett, így sajnos a teljes iratanyag odaveszett.

anyagi helyzetén, hogy a hetvenes évek végén, a paraszttal együtt elköltözött a faluból, ami a már akkor jól körvonalazható gettósodási folyamatból, illetve a pejoratív jelentéssel bíró, megbélyegzett cigánylétből való menekülésként, kitörésként is értelmezhető.

Ami az elmúlt években a történeti források illetve az életút-interjúk alapján újnak tűnik, az az, hogy rendkívüli mértékben megnövekedett a társadalmi távolság cigányok és nem-cigányok között¹⁷. Korábban a cigányok, ha csak a társadalom alján is, de integrált tagjai voltak a helyi közösségnek¹⁸, amit a kölcsönös, bár mindvégig aszimmetrikus gazdasági kapcsolatok mellett a társadalmi kapcsolatok megléte is jelzett. Egészen a hetvenes évek végéig több példa van arra (és ez ma elképzelhetetlen), hogy a cigányok parasztot kértek fel házasságkötésükkor tanúnak, illetve gyermekeik keresztszüleinek (s a parasztnak e kérésnek eleget is tettek!). Igaz, vegyes házasságra helyi parasztnak és cigánynak között korábban is csak elvétve került sor – az endogám házasságok az etnikumok közötti szimbolikus határvonalak nehezen átjárhatóságát jelzik. (Szuhai, 1999, Oláh, 1996)

Parasztok

Mivel a láposi parasztnak 40 százaléka – öregségi jogon – nyugdíjas, további 40 százaléka pedig az Intézetnek köszönhetően állandó munkahellyel rendelkezik, körükben a munkanélküliség problémája nem számottevő. Mindössze 5 százalékuknak nincs állandó munkaviszonya, őket azonban vagy az önkormányzatnál alkalmazzák időszakosan, közhasznú munkásként, vagy a környékbéli, gazdálkodó parasztnak, illetve vállalkozóknak, építkezéseken találnak maguknak alkalmi munkát, viszonylagos rendszerességgel.

Közülük az aktív korban lévő nők is szinte mindannyian dolgoznak: ki a helyi postán hivatalnokként, ki az önkormányzatnál, iskolában takarítónőként, tanítóként vagy óvónőként, illetve többségük az Intézetben gyermekfelügyelőként. Ők semmiféle kapcsolatban nem állnak a helyi cigányokkal, interakció e két csoport között szinte nem létezik.

Az idősebb, többnyire özvegy nyugdíjasok azonban rászorulnak a soron és a telepen lakó cigányok segítségére – ők azok, akiknél még néhány szerencsésebb láposi roma napszámot remélhet. Majd' minden özvegyasszonynak, illetve özvegyembernek megvan a „maga cigánya”, akivel gyakorlatilag patrónus-kliensi viszonyban áll. (Fél-Hofer, 1969; Fleck–Orsós–Virág, 2000; Oláh, 1996) Erre az aszimmetrikus viszonyra az jellemző, hogy évek óta tartó, kölcsönös bizalmon

17 Ugyanezt találta Szelényi Iván is Csenyétén. (Ladányi–Szelényi, 1998)

18 Integráltak, amennyiben betöltötték a helyi munkamegosztásban üresen álló „niche”-ket (Havas, 1988), és amennyiben nemcsak ők voltak rászorulva a parasztra, de azoknak is szükségük volt a cigányok – mások által el nem végzett – munkájára (ld. például gyepmesterség stb.).

alapul, és szinte kizárólagos: a legtöbb paraszt a saját cigányán kívül más cigányt nem is enged be a házába.

A cigányok munkájáért a parasztok többnyire „természetben” fizetnek. Ritkán előfordul, hogy 200–300 forintot adnak több órás munkára, például a kert rendbetételére, kapálásra, fa fűrészelésére, disznóól, nyúlól kitakarítására stb., de legtöbbször csak pálinka, bor, cigi, meg valami étel a fizetség, és ritkán némi használt ruhanemű.

A tartós patrónus–kliens viszony nagy előnye, hogy biztonságot jelent az adott cigány család részére, hiszen ha már végképp nincs mit enni, még mindig elmehetnek a paraszthoz dolgozni, ha csak egy gyűszűnyi pálinka meg egy doboz cigi lesz is a fizetség.

De maguk a cigányok sem várják el „patrónusuktól” a pénzbeli fizetséget munkájukért. Megszokták már, hogy a faluban ez a napszám a szokásos, hiszen minden háznál egyformán működik a kínálati piac. „Kati néni jó asszony. Jó szíve van. Szinte mindennap be-megyek hozzá, mindig van mit segíteni. A konyhában, a kertben, takarítani szoktam, kapálni, ilyenek. Ha ad valamit, megköszönöm, ha nem, akkor elköszönök.” (P., 52 éves cigány asszony a sorról)

„Ketten jöttek a cigánysorról, segíteni rendbe rakni ezt a helyiséget. Itt azelőtt a lovát tartotta az Ati, de átmenetileg odaadta nekünk az anyám, mert nem volt hol laknunk. Az Ati szerezte a munkásokat, 300 forintot adtam a kettőnek, egy napra, plusz kaját adtam nekik. Meg adtam nekik egy doboz cigit. Az Ati mondta, hogy itt ennyit kell adni. Gondolom, hogy ne rontsam az üzletet.” (M., 50 éves cigány asszony)

Mivel a faluban kevesen vannak, akik fizetőképes kereslet tudnának biztosítani a helyi cigányoknak, a férfiak közül néhány szerencsésebb inkább a környező falvakba megy az ottani parasztnak segíteni. Láposon kívül mindenütt 1400–1500 forint a kb. 8 órás napszám tarifája. Emellé szoktak adni enni-innivalót, hébe-hóba ruhafélét. Ilyen napszám-lehetőség azonban mindössze 8–10 cigány férfi „kiváltsága” Láposon. Ők is korábbi, többnyire munkahelyi (illetve rokoni) kapcsolataiknak köszönhetik a különböző rendszerességgel, előre kiszámíthatatlanul adódó alkalmi munkákat. (A szomszéd falvak gazdálkodó családjai közül sokan azért nem fogadnak cigány napszámot, mert sokallják a cigányok elvárta fizetséget. Egyikük, egy tanító, ezt így fogalmazta meg: „Megmondtam a férjemnek, ne hívja ide őket a portára. Van 20 hold földünk, 30 szarvasmarhánk, gazdálkodunk. Elkelve a segítség, de úgy vagyok vele, inkább megcsinálom magam, mert én nem fogom hallgatni, mit beszélnek rólam. Nem lehet őket kifizetni, nem lehet kielégíteni. Kap 1000 forintot egy nap, plusz kávé, plusz cigi, de akkor még jön, hogy babot adjak, krumplit, meg a gyerekeknek ruhácskát... inkább megcsinálom én magam a munkát.”)

A faluban egyetlen – nem cigány – vállalkozó van, a boltos, aki láposi lányt vett feleségül, és azért jött ide lakni, mert „ott kell élni, ahol megélhetés van”. Egyértelműen a szegény cigány családokból él, ami a bolt árukészletén is jól látszik. Olcsó sör, „kóla” (a legolcsóbb,

legegészségtelenebb fajta, bármilyen ízesítésű szénsavas üdítőital, két liter 110 forint), a legolcsóbb cigi, cukor, liszt, kenyér, előre csomagolt mirelit csirke farhát és újabban használt gyerekruhák – ezek a legkelendőbb árucikkei.

A boltoson kívül több parasztasszony foglalkozik olcsó ruhanemű, cipők vagy akár ékszerek árusításával – ezeket másutt lakó rokonaik vásárolták a nagybani piacokon. Nekik is leginkább a szegény cigányok a vevőik. Vannak, akik pálinka- és borkiméréssel keresik meg a nyugdíjt kiegészítő „mellékjövedelmet”, és vannak, akik a cigányok „gombázásából” tesznek szert némi haszonra: helyben felvásárolják a gombát, hogy azután a városból kijáró vállalkozónak adják tovább (a tavaly nyolcszáz forintos róka gombát például kilónként 50 forinttal árusították). Ahogy az egyik láposi parasztasszony fogalmazott: „ebben a faluban mindenki üzletel, hogy meg tudjon élni”.

Kiemelkedettek

Bár a férfiak közül néhányan munkanélkülivé váltak, s jelenleg közmunkán foglalkoztatja őket a helyi önkormányzat, a cigányokkal együtt nekik mindig akad valami alkalmi megbízatás a környékbéli parasztnál. A férfakkal ellentétben a nők mind dolgoznak, vagy az intézetben, vagy a helyi önkormányzat alkalmazásában, ki takarítónőként, ki konyhai munkásként, ki pedig postai kézbesítőként.

Cigányok

Alkalmi munka

A tartósan, hosszú évek óta munkaviszony nélkül, legtöbbit a családjukkal otthon lévő cigány férfiak körében mentalitásváltás figyelhető meg apáik generációjához képest. Többségük úgy véli, hogy alkalmi munkával és az erdőre járással (gombázással, gyógynövényezéssel) keres annyit, hogy megéljen. „5 éve, hogy eljöttem a munkahelyemről. Közös megegyezéssel. Elküldtek. Hogy keresek-e most munkát? Hol keressek?! Az egész környéken nincs egyetlen munkahely se! Én meg már szállózni nem akarok. Keresek én maszek munkával is annyit, hogy jó legyen... Inkább többet dolgozik az ember, de itthon van minden este a családjával.” (T. 45 éves, telepí cigány)

A munkásszállózás (illetve mai megfelelője: az „albérletezés”) gondolata – főleg költsége (!) – a láposi fiatalabb generáció számára már nem teszi vonzóvá a városi munkavállalást. „A férfiak már nem szívesen vállalnak munkát Pesten, az egyetlen hely, ahol lenne még lehetőség, mert akkor távol lennének a családjuktól. Meg az asszonyok sem szívesen engedik el a férjüket. A bátyám is felkerült Pestre dolgozni (az egyetlen láposi cigány, akinek szakmája van, D. J.), de nem érte meg neki, mert sokba került a vonat, a kaja, meg nem járhatott

minden héten haza, egy hónapban csak egyszer, és akkor a gyerekek nagyon elfajultak volna, hogy az anyjukra nemigen hallgattak.” (P., 33 éves cigány)

„Még egy lehetőség lenne, tudod, valahogy külföldre kimenni dolgozni – a faluból is van két gyerek, akiket egy pesti vállalkozó Németbe szokott vinni, építkezésekre... Az ember kicsit megszédné magát, aztán hazajönne, és ki tudna törni ebből a nyomorból... Csakhát az asszony. Nemigen örülne neki. Itt maradna a három gyerekkel, egyedül”. (Zs. 27 éves, a soron lakik, ács)

Zs. egyébként az egyetlen a láposi cigányok közül, akinek viszonylag állandó alkalmi munkája van. Egy miskolci vállalkozóhoz jár dolgozni, építkezésekre. Természetesen nincs bejelentve, se társadalombiztosítást, se adót nem fizetnek utána, különben nem érné meg se neki, se a vállalkozónak. Ha van munka, akkor általában reggel héttől este hatig kell dolgoznia, napi 2000 forintért, ami azt jelenti, hogy a reggeli ötórás vonattal jön el Láposról, és az esti tízessel ér haza. Zs. lassan már két éve dolgozik a vállalkozónál, megszakítást az jelent, ha az önkormányzatnál felveszik közhasznúra. Ilyenkor úgy szól a megállapodás, hogy hét közben az önkormányzatnak, hétvégén meg a vállalkozónak dolgozik. A falubéli cigányok már többször feljelentették Zs.-t a polgármesternél („mert irigyek, nem tetszik nekik, hogy valaki is kiemelkedhet közülük” – mondják Zs. barátai), ám a polgármester válasza az volt, hogy nyugodtan járjon csak a vállalkozóhoz, hiszen a család egy főre jutó jövedelme még így sem éri el a szegénységi küszöböt.

Az utóbbi időben azonban elszaporodtak az effajta feljelentések – egyre több láposi cigányt idéztek be mostanában a munkaügyi bíróságra. Így azután Zs. is kénytelen volt feladni eleddig biztosnak vélt alkalmi munkáját. A legutóbbi falugyűlésen is ez volt az egyik központi téma. „Azt mondja meg, polgármester úr, hogy létezik ez? Egy mást beárujják, itt a testvér a testvért se nézi. A fiam elment az erdőszetbe dolgozni, feljelentették, most mehet a munkaügyi bíróságra, hogy le ne vonik tőle azt a csöpp szociális járadékot... Azt tessék nekem megmondani, hogy lehet 12 ezer forintból megélni??? Meghalni az sok, megélni kevés... Biztos, hogy nem a polgármester úr jelentette be, a hülye cigányok, ez má' szegény...”. (T., 60 éves cigányasszony)

„Ha az embert elhívják dolgozni, muszáj menni. 1000 forint akkor is jól jön. Most üljön itthon és a falat nézze?... Ezek a láposi cigányok ilyenek, egyik a másikat egy kanál vízben megfojtaná. Testvér a testvért jelenti fel. Ettől neki nem lesz több kenyere. Most is, volt három tyúkom, egyet elloptak... hogy akadjon meg a torkán...” (E., 55 éves, a soron lakik)

Ezek az idézetek arról árulkodnak, hogy az egyre nagyobb nyomorban élők között – akik számára pedig a túlélést a szociális támogatások mellett a nagycsaládi kapcsolatok óvó-védő hálójá teszi egyáltalán lehetővé – már lassan ezek a szolidaritási kötelek is kezdenek „megtépázódni”. Ahogy Castel írja: „ha minden egyénnel az a

célja, hogy megőrizze maga, illetve családja jólétét, nagy a veszélye annak, hogy a társadalmi élet a »struggle for life« színterévé váljék.” (Castel, 1988: 359. o)

Álljon itt egy hasonló történet a megélhetésért folytatott harc illusztrálására. Nyáron, hosszabb aszályos időszak után, a hétvégén esett egy kevés eső. Az egyik nagycsalád három nőtagja megkért, hogy vinném át őket autóval a 15 kilométerre lévő erdőbe, mert a gyerekeknek nincs mit enni, és ott talán most van egy kevés gomba. Amikor este hazaértünk, a falu közepén már várt néhány cigány asszony, egyikük suttogva kérte, áruljam el, hol jártunk – aztán jelentőségteljesen nézve a tenyeremet, rögtön hozzátette, úgymond tudja, hogy gombázni voltunk, csak azt mondjam már meg, hol lehet gombát találni??? Mert ők sem tudnak enni adni a családnak, gombát pedig az egész környéken (tudniillik ameddig gyalog el tudtak jutni) nem leltek...

A gombázás egyébként tavasztól őszig az egyik fő jövedelem forrása a láposi cigányoknak: akár napi ötezer forintot is össze lehet szedni vele. Gyógynövénygyűjtéssel már jóval kisebb a kereseti lehetőség. Tavaly a hársfavirágnak kilójáért 150 forintot, a cickafarkért viszont csak 15 forintot adott az egyik közeli faluból idejövő felvásárló vállalkozó. (Ami azt jelentette, hogy például a cickafarkvirág félnapi gyűjtésével 450 forintot lehetett keresni, könnyűnek nem nevezhető munkával: egy ember kb. 30 kilót tud megszedni hat óra alatt.)

Lápos gazdag természeti környezete az egyik legfontosabb megélhetési forrás a cigány családok számára. Itt kora tavasztól késő őszig mindig lehet valamit szedni: gyertyánmakkot, körösmakkot, kutyacseresznyét, barkócát, somot, kőkényt, körömvirágfűt, csipkebogyót, stb. Mivel a gyógynövényeknek jó felvevőpiaca van Nyugat-Európában, és egyre inkább az lesz Magyarországon is, egyre több helyi vállalkozó kezd gyógynövény-felvásárlással foglalkozni. Ezen a vidéken ez különösen jó üzletnek bizonyulhat, hiszen gazdag és érintetlen a természeti környezet: ipari üzem nem volt ezeknek az aprófalvaknak a közelében.

A gyűjtögetés azonban csak a szegény cigány családok számára jelent kiegészítő jövedelemszerzési lehetőséget. A „kiemelkedettek” és a parasztok „státusukon alulnak”, „cigányos foglalkozásnak” tartják ezt a fajta munkát¹⁹. (A parasztok inkább megvásárolják a cigányoktól a gombát, természetesen általában jóval a piaci ár alatt.)

„Hívtak engem is, hogy menjek velük virágozni. De 10 forintért én má’ nem cipekedek. Az má’ nem éri meg. Meg szégyellem is én má’. Majd megspórolom magunkon valahogy, nem nagyon költekezünk.” (M. 50 éves, cigány származású asszony, aki 20 évvel ezelőtt egy paraszthoz ment férjhez, s így „kiemelkedett” a láposi cigányok

¹⁹ A különböző státusú cigány csoportok közti szimbolikus elhatárolódásról többen írtak már. (Lásd például Horváth, 2002; Oláh, 1996; Szuhai, 1998)

közül. Elköltözött a faluból, ám néhány hónapja, válás és egyéb okok miatt hajléktalanná vált, a régi családja visszafogadta.)

Állami támogatások Segélyek

Míg a Lápossal egy körjegyzőséghez tartozó, másik két faluban, ahol a cigány lakosság aránya nem haladja meg a 10 százalékot, az önkormányzat összköltségvetésének 20 százaléka megy el szociális-jóléti kiadásokra, addig Láposon ez az arány 80 százalék. A polgármester szándékosan úgy rendezte, hogy a faluban minden héten legyen valami kifizetés. Ilyenkor már kora reggel hosszú sorok állnak a posta előtt, hiszen a heti kifizetések éppen csak arra elegendők, hogy – mivel hosszú távon nem teszik lehetővé a tervezést – a segélyekből vegetáló családok hétről hétre, sokszor napról napra éljenek.

A hónap első hetében fizetik a rendszeres szociális járadékot és a jövedelem pótló támogatást, a második héten a gyermekvédelmi támogatást, a harmadik héten jön a családi pótlék, a negyedik héten meg a nyugdíj esedékes. Így a több generációból álló nagycsaládban valaki minden héten pénzhez jut, s kiegészítheti az éppen pénz és élelem nélkül lévő családtagokat. Jobbik esetben.

Rosszabbik esetben az asszonyok – akiknek feladata a pénzfelvétel – csak üres pénztárcákkal térnek haza. A kifizetésekkor ugyanis nemcsak a szociális ellátásra jogosultak, de a „kamatos pénzzel” foglalkozók emberei is ott állnak, hogy behajtsák a tartozásokat. „Például volt úgy, hogy adott neked 7500 forintot, a gyerekek már abban a hónapban lemaradt, még a 272 forintot is oda kellett neki adni.” (Józsi, 30 éves telepi cigány)

Míg a parasztok, illetve a „kiemelkedett” családok havi összjövedelmében a legnagyobb tétel a bérből származik, addig a láposi cigány családok 95 százalékának egyetlen állandó bevételi forrása a gyerekek után járó állami támogatás, ami mellé jó esetben jön még a férfiak jövedelem pótló támogatása (amit legújabban szociális járadéknak neveznek).

A 25 éven aluli, iskolába már nem járó, 8 osztályt el nem végzett fiatalok 80 százaléka semmilyen szociális ellátásban nem részesül. Még a munkanélküli nyilvántartó-rendszerben sem szerepelnek; mivel soha nem volt munkaviszonyuk, munkanélküli ellátásra sem jogosultak.

Ezeket a fiatalokat vagy a szüleik tartják el (akiknek egy része férje után jogosult nyugdíjra, másik része leszázalékolt, és szociális járadékot kap, harmadik, legkisebb része viszont szintén semmilyen szociális ellátásra nem jogosult, mert például hiába dolgozott le hat évet a szomszéd falu erdészeténél, mivel nem volt bejelentve, nincs nyugdíjjogosultsága), vagy, ahogyan ők mondják, asszonyaik a családfenntartók (a gyerekek után kapott állami támogatásból).

Ezek a fiatalok bárhol szívesen vállalnának munkát, de mivel nincs kapcsolatuk a paraszttal, nagyon ritkán hívják őket bárhova is nap-számba. S mert legtöbbször még a nyolc osztálya sincs meg, ráadásul írni-olvasni sem tudnak (sokan csak a nevüket tudják leírni), nincs sok reményük, hogy bekerüljenek a hivatalos munkaerőpiacra.

Szociális földprogram

A cigány családok megélhetésének egyik jelentős forrása az a 400 négyszögletes föld, amit a szociális földprogram keretében²⁰ szinte ingyen (évi 750 forintért) vásároltak meg az önkormányzattól. Ezen megtermelhetik maguknak a legszükségesebbeket: krumplit, babot, zöldségeket. A föld termése jó esetben a tél közepéig kitart, ezután jön néhány nehéz hónap („ilyenkor többnyire éhezünk, mint a kutya”), májustól azonban már lehet menni az erdőbe gombászni.

Bár az önkormányzat a vetőmagot is ingyen biztosítja a családoknak, ráadásul tavasszal földjeiket is felszántatja, mégis, a két évvel ezelőtt induló program 35 „vállalkozó” cigány családjából idén öten visszaadták a földet az önkormányzatnak. Az egyik indok az, hogy rossz volt az időjárás, nagy aszály volt nyáron, alig termett valami a földben, nem éri meg ezzel foglalkozni. A másik magyarázat úgy szólt, hogy „minek műveljem meg a földet, egymástól ellopdosik a cigányok, aztán meg van a veszekedés, a kiabálás”.²¹

Kamatos pénz

„Úgy hét éve, a szomszéd faluban lakó cigány kocsmáros hozta divatba, amikor ez a nagy elszegényedés egyre több családot érintett. A kocsmáros a múlté, P. viszont a jelené. P. most a 'Báró'. Együtt mulat a környék helyi elitjével, a K.-i polgármesterrel. Ő a cigányok kizsákmányolója, de ő, aki a megélhetést is biztosítja számukra.”

„A Báró? Ja, a Milliomos. Úgy tudom, úgy kezdte el, hogy az egyik testvére férjhez ment egy jómódú csávóhoz, ő adott annyi pénzt, hogy el tudták kezdeni. És akkor annyira addogálta kifelé, hogy aszt így hasznót csinált belőle. Lassan már az egész cigánysor vele foglalkozik. Vele meg a kocsmárossal. Az nem olyan kamatra adja, kevesebbre. 500 forintra. Ha ezret ad, akkor 1500-at adsz vissza, ha ad 3000-et, akkor 4500-at. Csak annyi, tudod, hogy nem lehet egy kocsmába sze-

20 A földprogram lényege röviden az, hogy „a szociálisan hátrányos helyzetű családoknak kedvezményes szolgáltatásokkal, juttatásokkal lehetőséget teremt háztáji jellegű kistermelésre, az egyéni és közösségi, valamint a helyi erőforrások kihasználásával”. (A szociális földprogram hatékonyságáról, eddigi működésének tapasztalatairól lásd Szoboszlai, 1998)

21 Ennek ellenére, akárcsak az ország többi részén (Szoboszlai, uo.), itt is sikeresnek tekinthető a program, hiszen negyedik éve már, hogy 30 család műveli a földjét rendszeresen.

rintem olyasmi, hogy krumplit mérek ki, meg gyümölcsöket, meg tojást. Meg hitelbe adok ki italokat, meg ezt-azt. És akkor cigit meg nem ad, mer nem éri meg. ...Hogy mér' vásárolnak nála? Mer' hitelbe ad. Bemegyén Miskolcra a nagybanira, megveszi 600–700 forintér' a zsák krumplit, ő meg adja 2000-ér'. Tojást is megveszi a TSZ-től tíz forintér', azt adja harmincér'. Hitelbe elviszik azt is. Pénzér' nem ad, csak hitelbe szokott adni. Arra már nem adja a kamatot, mer' beleszámolta. Már 5 tojáson megvan 100 forintja. ...Mér' hagyják, hogy csinálja? Örülnek neki a cigányok, mer' akkor nem tudnának miből élni. Csöpp pénzt megkapják, tartoznak meg minden, azt akkor tudják, van hova menni, viszik tőle és kész. Mer' annyi, hogy a kocsmárost meg is értem, mer' ő nem úgy adja, érted, nem olyan kamatra adja. Eleinte ő is úgy adta, csak lejjebb ment már egy kicsit. Sok mán neki. Mer' akkor így elcsődül tőle a népség, átmegey P.-hez. Így viszont a fele népség itt marad, a fele meg a P.-nél van.”

A 'Báróról' – aki az egyik legnépesebb láposi cigány család „fiúgyermeké” –, illetve tevékenységéről megoszlanak a vélemények a faluban. Mindazok, akiknek bármilyen haszna származik P.-ből, nem tartják elítélendőnek azt, amit csinál. „Valahogy mindenkinek meg kell élni. Én ezt normál ügyeskedésnek tartom. P. igazi kupecnek való, kereskedő alkat.” (Józsi, a Báró sofőrje, amúgy azon kevés parasztfialatok egyike, akik barátkoznak néhány „elit” láposi cigánnyal.)

A Báró fő kuncaftjai, a telepi cigányok, szintén nem gondolják törvénytelennek, amit P. csinál. A Báróban inkább saját megsegítőjüket látják. „Mi van, ha megszorulunk, ha elfogy a pénzünk? P. szokott segíteni. Ad kölcsön pénzt. Meg ad hitelbe krumplit, húst, zöldséget.”

Ráadásul P. sokuk számára nemcsak a pézkölcsönző, hanem a munkaadó is. „Munkanélküli lettem. P.-hez kerültem dolgozni. Dolgoztunk neki a házon, mikor építkezett. A lovakat kellett rendbe rakni, kitakarítani, etetni. Lakásba bútort odább rakni, meg ezt-azt pakolni. El kellett menni néha a másik faluba, cementért, mészáért. Volt, hogy amikor elrendeztem neki a lovat, adott vagy 200 forintot meg egy doboz cigit. Volt olyan, hogy mentem hozzá dolgozni reggel hétre, este hétig dolgoztam, de se cigit, se kaját, se piát, semmit, semmit nem adott. Azért jártam hozzá, mert akkor legalább tudtam így gondoskodni a családról. Mert akkor kellett sürgősen a pénz. Kevés pénz volt, de más választásunk nem volt. Akkoriban, mikor jártam hozzá dolgozni, szokott segíteni. Kölcsön adott pénzt, olyat adott, hogy adott 1000 forintot, kétezret kellett visszaadni. De én már nem járok hozzá dolgozni. Nekem elég volt. Hogy a csicskása legyenek?” (B., 33 éves cigány férfi, a telepen lakik)

Ellenben azok a cigányok, akiknek sikerült elkerülniük, hogy ne szoruljanak rá P. „segítségére”, mert ha már egyszer valaki elkezd kamatos pénzzel foglalkozni, nemigen van kiút: az adósságok halmozódásával a kamatok egyre nőnek, s a családi pótlékból meg a jövedelempótló támogatásból nincs család, aki egyszerre törleszteni tudná az évek alatt már százezer forintnál is többre rugó adósságát, ami

minden hónapban csak egyre tovább kamatozik; tehát, akik nincsenek vele üzleti kapcsolatban, erősen elítélik, amit csinál. „A Báró? A pampák királya, Lápos ura. Saját vérét kiszipolyozza, elveszi a koldustól a botot is. Milyen ember az ilyen?” (Mari néni, 62 éves cigányasszony)

„Akik a legéhenkorászabbak voltak, azok most a grófok. Már a testvéreinek is csak kamatra ad kölcsönt. Ami most itt van, az a chicagói falunál rosszabb. Hogy a Jóistenke tegye őket a ravatalozóba, a hullaházba. Én még ilyen életet nem éltem. Azelőtt valahogy mindenki meg tudott élni, most meg... A testvérei karéjba mennek, állnak a postán, és szedik a pénzt. Kádárnak nem volt aranykoporsója, de ezeknek lesz”. (Joli, 45 éves teleti cigány nő)

Ráadásul még ezek, a „Milliomost” elítélő, kamattal nem foglalkozó cigányok is a szegény cigányokat okolják mindenért: szegénységükért, eladósodásukért. „Itt már nem tudja eltitkolni egy láposi cigány se, hogy nem a kamatos pénztől szegényedett el. Én csak annyit mondok, ebből jó ki nem fog jönni... Napról napra koldusabbak lesznek, az is hibás, aki elveszi...” (T. Rozi néni)

A polgármester pontosan tud a „kamatozásról”, de ő is tehetetlen. Nincs tanú, aki ne félne attól, hogy a szembesítésnél a „kamatozó” ellen valljon. „Ez a P.-fajta gyilkos fajta. A cigányok félnek tőlük, kifizetik az adósságot, aztán jönnek ide az önkormányzatra sírva. Az egyik inast múltkor is jól elverte, mert nem tudta neki visszaadni a pénzt. A felesége feljelentette, de a bíróságon már nem mertek ellene vallani. Mikor szembesítették vele, mindenki visszalépett. Ezeket a parazitákat én feljelenteném, csak tanú kellene hozzá. Egy héten mi kifizetünk kb. 600 ezer forintot az embereknek jövedelempótlóra, ebből tudom, hogy neki megy 400 ezer. Ezeket a dögszívó, vérszopó rovarokat kellene innen eltenni.” (Lápos polgármestere)

A helyzetet bonyolítja, hogy hiába szűnne meg Láposon a „kamatos pénz”, az elszegényedett, cigányok lakta környező falvakban is működik a kölcsönzésnek ez a formája. Az egyik helyi tanító néhány évvel ezelőtt beszélt a kocsmárossal, hogy legalább egy ideig ne adjon néhány szerencsétlen családnak kamatra pénzt, mert már egyre kilátástalanabb a nyomoruk. A tanító ma így meséli a történet folytatását: „és tudod, mit csináltak? Elmentek nyolc faluval odébb, mert ott még adtak kamatos pénzt. Ez a nagy különbség: mi magyarok ezt nem fogjuk soha elfogadni. Az ő szokásaikat. Nem is akarjuk. Ez az első pont, ami kibékíthetetlen ellentétet szül.”

Egy újabb megbélyegző előítélet, ami ismét csak tovább mélyíti a parasztok és cigányok közötti szakadékot. Pedig nemcsak a cigányok foglalkoznak kamatos pénzzel. Az elszegényedő parasztok közt is van olyan, aki a hónap végén már csak Miskolcon, ismerőstől, kamatra tud szerezni a fiainak cigarettát. (Láposon egyelőre még csak egyetlen „kábitószerrel” élnek a szegények: a cigivel, de a függés ettől olyan erős, hogy az utolsó 100 forintjukból is cigarettát vesznek. „Ha nincs bagóm, én mán’ akkor tiszta ideg vagyok. Ez még jobb, mint a pia, nem?”)

A kamattal üzletelés mögött egy egész nagycsalád áll. P. csak az előretolt figura, a háttérből a 9 gyermekét irányító anya szervezi a család életét. Jobb keze, fő támasza legkisebb leánya, aki férje segítségével az indulótőkét adta, ám néhány éve elvált, és az anyjával él. Neki és anyjának – akivel egy háztartást alkotnak – ugyanúgy vannak saját kuncsaftjaik, ahogyan P.-nek is. A csapat még két másik testvérből áll, ők a behajtóemberek, ők képviselik az erőt, a megfélemlítést a láposiak szemében.

Más családtagot nem engednek az üzlet közelébe. Az egyik testvér, aki 20 évvel ezelőtt kilépett a családból, egy parasztemberhez ment férjhez, ám most elveszítette a lakását, és újra a régi család segítségére szorult. Mivel most került vissza a faluba, nem ismerte az új szabályokat. „Anyámék kérdezték, kinek adtam kölcsön. Mondom, J.-nek, csak kölcsön, nem kamatra. Ja, akkor jó, azt mondják. De ha én adnék ki kamatra, ebből a kis pénzemből, isten őrizz, nem engednék. Mindenkinek megvan a saját kuncsaftja. Anyám azt is mondta, visszafogadtak, de nekem kell igazodnom hozzájuk, ha itt akarok maradni. Ha megtudnák, hogy van még valami megtakarított pénzem, elvennék, és azonnal kitennének az utcára.”

A láposi cigányok számára a kamatos pénz alternatívája a vajdai Takarékszövetkezet tavaly indított hitelakciója: a 2 éves futamidőre, évi 29,5 százalékos kamattal felvehető, 100 ezer forint áruvásárlási kölcsön (amiből 8000 forintot azonnal levonnak kezelési költség címen). Ennek esedékes havi törlesztő részleteit a pénzügyintézet oly módon hajtja be száz százalékos biztonsággal, hogy a hitel feltételül megszabta: a láposi cigányoknak ebben a fiókban kell megnyitniuk egy folyószámlát. Így azután a Társadalombiztosítótól ideutalt családi pótlékból könnyen le tudja fogni a havi 6000 forintos törlesztő részleteket. (Értelemszerűen csak az jogosult a kölcsönfelvételre, akinek jár valamilyen szociális juttatás, például családi pótlék, ez a feltétel azonban Láposon nem sok családot zár ki a jogosultak köréből...)

A pénzügyintézet ismét csak jól jár a szegény cigányokkal, mert végre van ügyfele. „Régebben a cigányok sok kölcsönt felvettek, de aztán jött a munkanélküliség, megszűnt a cigány ügyfél” – mondja a fiókvezető. Az ügyfélkör visszanyerésére találták ki 3 évvel ezelőtt a hitelakciót, amit egybekötöttek a folyószámla-kezelés beindításával. Mivel a kölcsön felvételéhez – az állandó jövedelem mellett – kezes is kell, az utóbbi időben a kezességvállalás is jó üzlet lett: egy kezes díja 5000 forint, plusz egy kör ital a helyi presszóban, a kölcsönfelvétel nyélbe ütése után.

A pénzügyintézet helyi vezetője úgy kommentálja a hitelakciót, mint valami „jótéteményt” a cigányokkal szemben. (Lásd erről Stewart, 2001) „Mink nagyon jók vagyunk, segítjük őket, ezért nagyon hálásak is, mert nekik nincs soha tartalékuk.” Az akció jótékony hatásának tudja be azt is, hogy sikerült „megnevelni a cigányokat”: „amikor először jöttek, tették a fejüket, játszották a nagyot. Most meg már olyan szépen állnak sorba, csak meg kell nézni őket. Azért, hogy fel

tudják venni a pénzt, megtanultak írni is, megtanulták leírni a nevüket, mert mi keresztet nem fogadunk el.”

A polgármester hiába figyelmeztette a soron lakó cigányokat, hogy ne vegyék fel a 100 ezer forintot, mert azt vissza is kell majd fizetni – sőt, másfélszer annyit kell majd visszaadni, a két év alatt, nem hittek neki, és ez teljesen érthető. A lassan tíz éve munkanélkülivé vált, kizárólag szociális juttatásokból, egyik napról a másikra élő szegény családok számára a jövő beláthatatlan. Életük fő szervező elve a napi megélhetési gondok leküzdése, ez az egyetlen szempont, ami vezérli döntéseiket.

A 100 ezer forintos takarékszövetkezeti kölcsönből legtöbben élelmiszert és disznót vettek (amit hamar le is vágtak, amint nem volt mit enni...), emellett ruhát a gyerekekre, néhányan tartós fogyasztási cikkeket vásároltak, például televíziót vagy magnót.²²

A polgármester és a parasztok úgy kommentálták a „hitelfelvételi lázat” (Láposon nem volt cigánycsalád, aki ne vette volna fel a kölcsönt), hogy már megint „nem gondolkodnak, csak élnek egyik napról a másikra, csak az érdeklí őket, hogy MA legyen mit enni, a holnapra soha nem törődnek”. A cigányok döntései azonban teljesen „racionálisak” voltak. (Tegyük hozzá, aki csak tehetett, a parasztok közül is élt a hitelfelvételi lehetőséggel.) Az egyik telepi család például a kölcsönből 60 ezer forintért vett egy új televíziót – a régi már használhatatlan volt –, mert a négygyerekes, májrákos, haldokló apát akkor engedték ki a kórházból, s mivel ágyban fekvő beteg volt, egyetlen szórakozását a televíziózás jelentette. A parasztok, akik életükben be nem tették a lábukat a lenézett, érthetetlen viselkedésű cigányok házába, s akik fél év után róla is azt beszéltek, hogy „már nem is szimpatikus, mert túl sokat foglalkozik a cigányokkal”, erre megint csak azt találták mondani: „ilyen a cigány, csak a mára gondol, ahelyett, hogy azt a pénzt félretette volna a temetésre”...

Networkök, szolidaritási kötelek szerepe a megélhetésben

A telepi, illetve a soron lakó láposi cigányok számára a nagycsaládi kötelek óvó-védő hálóját az, amely – a jóléti támogatásokon felül – lehetővé teszi a túlélést szorongató gazdasági helyzetben. Elsősorban a vérszerinti család az, amelyre mindig lehet számítani. (Young-Willmott, 1999) „Ki segít, ha megszorulok? A testvéreim (5 gyerek), a közelebbi rokonság. Ideadjuk egymásnak, ami kell, élelmet, gyógyszer. Elfogy a só, cukor – hozzájuk megyek, idegenhez csak nem

²² Ezek a „tartós fogyasztási cikkek” legtöbbször nem maradtak tartósan a háztartásban. Ahogy megszorultak, elsőként ezeken adtak túl, hogy legyen miből előteremteni a főznievelőt. Pirka például a hitelből 54 ezer forintért vett egy hűtőgépet, néhány hónapra rá azonban harminc ezerért eladta, mert az unokáknak már napok óta nem volt mit enni adni. A hűtő végül a „Bárónál” landolt, aki már tizenötezer forintért vette át az egyik telepi adósától...

megyek. Ennyi testvér közül azért mindig van valakinek.” De nem csak az alapvető fogyasztási cikket lehet beszerezni a családtól, számtalan egyéb segítséget is lehet kapni: ha valakinek éppen alkalmi munkán dolgozik a házastársa, a fiútestvérek hoznak fát az erdőből; ha el kell mennie orvoshoz a nagyobb gyerekekkel, a lánytestvérek nemcsak vigyáznak az otthon hagyott csecsemőre, de meg is szoptatják őt, stb.

Mindenekelőtt azonban a nagycsaládot összetartó nagymama az, akire szinte minden családtag számíthat. „Ha megszorulok, csak az anyámtól vagy az anyóستól tudok kérni. Van úgy, hogy a villany-számlát feladja nekem. Őt gyakrabban elhívják dolgozni, jobban ismerik a parasztok.”

Maguk a nagycsaládot összetartó nagymamák többnyire a hitelt adó boltos és a napszámot adó parasztok segítségével számolhatnak. „Ha elfogy a pénzem? Inkább elmegyek a boltba, Sz. ad nekem hitelbe is, mert én mindig visszafizetem, ha megkapom a nyugdíjat. Mér’ menjek én egy cigányhoz kérni, minek aljasítsam le magam?” (Mari, 60 éves cigányasszony)

A láposi cigányok a parasztok közül leginkább „patrónusaiktól” várhatnak segítséget. Minden paraszt jó esetben is csak a „saját cigányát” támogatja, amúgy a „láposi cigányok” mint homogénnek tekintett csoport iránt egyre nagyobb előítéletességgel viseltetnek. Őket, és nem a társadalmi berendezkedést okolják azért, hogy ilyen nyomorban élnek. Ezért szolidaritást sem éreznek sorsukkal szemben. Ráadásul néhányuknak rossz tapasztalataik is vannak egy-két családdal, amiből persze a láposi cigányközösség egészére vonnak le negatív következtetéseket...

„Ha tudnád, mennyi pénzzel tartoznak ezek már nekem. A Milliomosnak bezzeg megadják, mert attól félnek. De nem adok én ezeknek már egy fillért se többet.” (K. néni, 62 éves, nyugdíjas parasztasszony) „Sajnáltam őket, de le kellett erről az adakozásról mondani. Ha egynek adsz, mind jön a nyakadra. Ebből a kis nyugdíjból ugrálni nem lehet.” (M. néni, 65 éves parasztasszony)

A telepi cigányok a „kiemelkedettek” részéről még annyi jóérzésre, szolidaritásra sem számíthatnak, mint a parasztoktól. A kiemelkedettek ugyanis bizonyítani igyekeznek, hogy ők, akik magukat már nem tartják cigánynak, semmiféle kapcsolatban nem állnak a láposi cigányokkal. Sőt, hiába él néhány rokonuk, testvérük fönn a telepen, minden további nélkül letagadják őket. „Nincs nekem itt senki rokonom, nem foglalkozok én az itteni cigányokkal. Nem tudnék bemenni még a házukba sem. Ezeket nem lehet beszoktatni a rendes életre... én már nem emlékszek ilyen életre, gyerekkoromban se, pedig akkor is nagy szegénység volt, mint ezek, ahogy élnek.” (A., kiemelkedett, cigány származású, 40 éves asszony)

„Az itteni cigányoktól jobb távol tartani magunkat. Mink már, akik így bent vagyunk a faluban, abszolút nem tartjuk magunkat cigánynak. Azok, fent a soron, nem is akarnak kifejlődni, iskolába járni,

tanulni. Igénytelenek... Ők tehetnek róla, a szegénységükről. A gondolkodásukban van a baj. Nem tudnak kifejlődni, a 13–14 éves lányok szülnék, inkább azon járna az eszük, hogy tanuljanak. Ilyenek, két nap füstöl a kémény, utána meg éheznek. Ahol 3–4 gyerek van, ott már elvadul az egész, nekünk nincs is velük semmi kapcsolatunk...” (Teréz, 52 éves, kiemelkedett, cigány származású asszony)

A „kiemelkedettek”, illetve a kiemelkedni vágyók esetében már nem is lehet beszélni nagycsaládi támogató kapcsolathálóról. Sokkal inkább a hasonló aspirációjú, hasonló státusú nem rokonok – legszívesebben a parasztok – közül választanak maguknak barátokat. Mellesleg ezen az egyetlen módon tudják elkerülni, hogy a nagycsalád „széthordja” nehezen felhalmozott vagyonukat. Egyikük telepen maradt testvére így kommentálja ezt a „stratégiát”: „L. az öcsém, de nem vagyok jóba vele. Igen nagy makher. Nagy maflis. Az azt jelenti, tudod, hogy fősvény. Akármit kér tőle az ember, azt mondja, hogy nincs, aszt közbe meg van. Olyan, hogy jobban odaadja a haveroknak, mint a testvérenek.” (Zsiga, L. bátyja, 30 éves)

A kiemelkedni vágyók közül néhányan úgy érzik, nem elég a szolidaritási köteleket felbontani, a segítségnyújtást megtagadni, de szakítani is kell a nagycsalád „szégyellni való” részével ahhoz, hogy maguk jobb életet élhessenek. „Ha köll, én le is tagadom a testvéreim. Mondom a főnöknek (az a polgármester, aki pontosan ismeri a családi viszonyokat... D. J.), Uram, hagyjon má' békén, az nekem nem testvérem. Ha olyan politikai helyzetbe kerülünk, én letagadom őket. Csinnált valami hülyeséget, mondom a polgármesternek, énnekem az az inas nem testvérem, lop, csal, mi közöm nekem ahhoz. Én arra tartom a nejemet, ha én a testvéreimre nem szorulok, én se adok. Az más dolog, ha gyógyszerről van szó. De ha ötször bejön gyógyszerért, akkor már nem adok. Nejemmel már egy kis vitám volt emiatt, de én nem engedélyezem neki. Ha én egyszer kérek, ők ötször visszakerik. Egy testvéremmel tartom a kapcsolatot, roma közt nincs jó barátom, a parasztok a barátaim (azok a parasztok, akikkel J. együtt dolgozik az önkormányzatnál – a szerk.) ... A cigány, ha kitanúlkodik, nagyképű. A magyarok a barátaim, ők adnak pénzt, ha megszorulok. (J., önkormányzati képviselő, 35 éves cigány férfi)

Záró megjegyzések

„A Csenyétéhez hasonló, elcigányosodott falvak esetében a legnagyobb kihívás, hogy az egész falu számára élhető stratégiává kell alakítaniuk azt a mintázatot, amely eredetileg a szolgáltató kisebbség és a paraszti többség együttélését szabályozta.” (Stewart, 2001)

Csakhogy e nagyon is ésszerű javaslat megvalósítása nem tűnik egyszerűnek... Lápos esetében például – akárcsak Csenyéténél (ld. Ladányi–Szelényi, 1998) – a szegénységből kitört cigányok, vagyis a helyi romák középosztálya, illetve elitje még a hetvenes-nyolcvanas

években elköltöztek a faluból, amely már akkor a gettósodás jeleit mutatta. Aki közülük itt maradt (lásd „kiemelkedettek”), már nem tekinti magát cigánynak, s nemcsak szimbolikusan, de fizikailag is távol tartja magát a láposi romáktól, velük minimális gazdasági, társadalmi kapcsolatot sem tartva fenn. Így ez a réteg nem is nyújthat követendő szerepmintát a cigányoknak.

Ez utóbbiak ugyanígy nem tekintik követésre érdemesnek a helyi cigány elitet (a „kamatozókat”) sem, mert úgy gondolják, tisztességtelen úton, a „saját vérük kiszipolyozásával” jutnak anyagi előnyökhöz. Igaz, egyikük (a „Báró”) családjának még van némi respektje a cigányközösség szemében – de ez is csak a feleségének köszönhető. Az asszony, aki öt gyereket nevel, közülük eggyel már kijáratta a nyolc osztályt (ami ritka kivételnek számít manapság Láposon!)²³, a falubéli cigány nőktől elvárt normák szerint él, ezért igen becsülik a telepiek is. „Tip-top asszony”, mondják róla, ami annyit tesz, hogy „iparkodó, beosztó, mindent megcsinál a háznál; jószágoktól kezdve mindent ellát. Úgy képzeld el, hogy nyolc és fél hónapos terhes volt, és még kijárt velünk hársfázni, haza is cipelte egyedül!”

Mindez azonban nem módosít azon, hogy a „kamatozás” mint a nyomorból való lehetséges kiemelkedési alternatíva nem szerepel a láposi cigányok számára mintának tekinthető megélhetési stratégiák között. Többek között éppen a példaadó szerepminták hiánya az, ami miatt nehéz kitörni a nyomorból. (Egyikük, az egyetlen, szakképesítéssel rendelkező cigány fiatalember végső elkeseredésében most azt tervezi, hogy beáll „önkéntes katonának”. „Mondd meg, hogy lehet innen másképp kijutni???”)

Igaz, a láposi társadalomról festett képhez hozzátartozik, hogy a „telepiek” többsége nem is kívánczik el a faluból. Itt születtek, itt „szokták meg”, itt érzik jól és biztonságban magukat, ahogyan ők mondják, a magukfajta cigányok között. Legtöbbjüknek már csak egy nagy vágya van: kijutni a szegénység szorításából. „Mi a legnagyobb bánatom? Hogy a családnak nincs úgy meg, ahogy kellene. Mindentül a legfontosabb a család... Ha lenne egy ötösöm a lottón? Vennék egy jó házacskát, amibe el tudnám helyezni az összes gyereket. (Most nyolcan laknak egy 4x4 méteres viskóban – D. J.) Bebútoroznám, nekem nem kéne flanc. A gyerekeket felöltöztetném, felsőbb iskolába járatnám, ha már én nem jártam ki az iskolát, legalább a gyerekek tanuljanak, fontos lenne, hogy el tudjanak helyezkedni...Vennék két disznót, csirkéket az udvarba...Vennék vagy tíz köbméter fát, televenném az udvart fával... Ha leszálna a Jóistenke... csak ezt kérném, mert csak ez a híja...”

A láposi társadalomról összegyűjtött adataim azt mutatják, ha egy csoport tartósan, hosszú évek óta a többségi társadalomtól szegregáltan, annak formális munkaerőpiacából, iskoláiból kizárva él, annak

²³ Láposon az iskolai lemorzsolódás 23,5 százalékos volt 2000-ben a tanköteles korú cigányok körében. (Durst, 2001)

a csoportnak a helyzetén már semmiféle gazdasági fellendülés nem tud érdemben javítani. (Ld. Ladányi, 2000) Egy olyan gazdaság, amely egyre inkább kizárólag a képzett, s az állandó változásokhoz rugalmasan alkalmazkodni tudó munkaerőt igényli (Castel, 1998), s amelynek egyetlen célja a piacképesség növelése a termelékenység fokozásán keresztül, nem tud mit kezdeni a képzetlen, gyakran analfabéta, ráadásul a hosszú munkanélküliség alatt egyre jobban leépülő, a többségi társadalom által amúgy is diszkriminált szegény emberek seregével.

Főként nem akkor, ha a társadalomban gyakoriak az olyan típusú vélemények, mint amelyet például a láposi cigányokkal „haveri viszonyban” álló, szomszéd falubéli tanár is mondott nemrégiben: „Egy megoldás van, gettósítani kell őket. A primitív munkaerőt úgysem fogja tudni már ez az ország felhasználni. Gettósítani kell őket, hogy maguk keressék meg a kiutat. Amerika is beverte Harlem gettóiba a négereket, de aki onnan ki tudott jönni, azzal már lehetett valamit kezdeni! Ott van az a kétszáz év, amivel le vannak maradva a civilizációval.”

Hivatkozott irodalom

- Ambrus Péter: A Dzsumbuj. Magvető Kiadó, Budapest, 1988
- Castel, R.: A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. In: Esély, 1993/3.
- Castel, R.: A szociális kérdés alakváltozásai. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó, 1998
- Durst Judit: „Nekem ez az élet, a gyerekek!” Gyermekvállalási szokások változása egy kistalusi cigány közösségben. Századvég, 2001/ősz
- Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. Budapest, 1940, Franklin
- Ferge Zsuzsa: A társadalom pereme és az emberi méltóság. Esély, 2001/1.
- Fél Edit–Hofer Tamás: Proper Peasants. Traditional life in a hungarian village. Chicago, 1969
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde: Élet a Bodza utcában. In: A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000
- Granovetter, M.: A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): Társadalmak rejtett hálózata. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest, 1991
- Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák. Valóság, 1988
- Horváth Kata: Epizódok egy falusi magyar cigány közösség életéből (Antropológiai esettanulmány). Kézirat, 2000
- Kemény István (szerk.): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976
- Kemény István (szerk.): A cigányok Magyarországon. In: Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, Magyar Tudományos Akadémia: Budapest, 1999
- Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor: A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár. Socio-typo, Budapest, 1998

- Ladányi János: The Hungarian Neoliberal State, Ethnic Classification and the Creation of a Roma Underclass. In: Emigh, R.–Szelényi I.: *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe during the Market Transition*, Greenwood, 2000
- Ladányi János–Szelényi Iván: Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez. In: *Csenyéte antológia. Bár könyvek*, 1998
- Oláh Sándor: Szimbolikus elhatárolódás egy település cigány lakói között. In: *A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro Print Kiadó, Csíkszereda*, 1996
- Oláh Sándor: *Cigányok és magyarok egy székely faluban. Magyar Tudomány*, 1997/6.
- Stewart, M.: *Daltestvérek. T–Twins Kiadó – MTA Szociológia Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest*, 1993
- Stewart, M.: Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*, 2001. júl.–aug.
- Szelényi Iván: Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban – bevezetés. In: *Szociológiai Szemle 2001/4*.
- Szoboszlai Zsolt: *A szociális földprogram hatékonysága. Esély*, 1998/2.
- Szuhai Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma, Budapest*, 1999
- Young, M.–Willmott, P.: *Család és rokonság Kelet-Londonban. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest*, 1999